

De sønderjydske Havekolonier, der blev Grundlaget for Kolonihave- bevægelsen.

Af Havearkitekt **Johannes Tholle.**

I Omtalen af Byernes Havekolonier¹⁾ skrev jeg i 1927, at mens der forelaa Oplysninger om disse for Kongerigets Vedkommende, havde det trods gentagne Forespørgsler og Undersøgelser i Rigsarkivet m. fl. Steder ikke været muligt at finde noget om Hertugdømmernes Kolonihaver, skønt det maatte formodes, at der et eller andet Sted gemte sig Materiale til Belysning af dette Spørgsmaal. Under fortsatte Arbejder med Udredning af danske Havers og Kulturplanters Historie tilskrev jeg en Række Myn-digheder og Autoriteter i Sønderjylland om Sagen, og ved megen Velvilje fra flere Sider lykkedes det at komme Spørgsmaalet om deres Opstaaen, Indret-telse og Drift ind paa Livet. Særligt har følgende Herrer været behjælpelig med Undersøgelsen: Hr. Arkivar **F r o d e G r i b s v a d**, Aabenraa, Hr. Mellem-skolelærer **L. A n d r e s e n**, Kiel, Hr. Borgmester **F i n k**, Aabenraa, og Hr. Pastor **T h a d e P e t e r s e n**, Haderslev, og jeg bringer disse Herrer min bedste Tak for den udviste Velvilje og Assistance. Ligesom jeg ogsaa takker den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse for Hjælp til Undersøgelse af Emnet.

1. Aarsag og Forarbejder.

I Størstedelen af Europa, og ikke mindst i Tysk-land og de nordiske Lande, var man i Begyndelsen af 18-Tallet stærkt beskæftiget med det Problem, der opstod af, at Familierne ikke (eller dog kun knapt)

kunde tjene til deres Livs Ophold, og man drøftede indgaaende i Skrift og Tale, hvad der var at gøre herimod.²⁾ Man konstaterede: 1) Den tiltagende Fattigdom, 2) Pligten til at hjælpe, og 3) at det var et Samfundsanliggende at skaffe større Beskæftigelsesgrad for de smaa Bedrifter. Endvidere konstaterede man, at Landboerne i nogen Grad kunde finde Arbejde hos Storbesidderne paa Landet, men at noget tilsvarende ikke var muligt for Bybeboerne. Endelig forstod man, at hvad den uformuende Landboer kunde faa ud af en Ko og en Smule Landbrug, maatte de uformuende Bybeboere kunne faa ud af et langt mindre Stykke Jord, naar dette dyrkedes med Grøntsager. Hvor mange Borgere i Tysklands Flækker og smaa Byer fandt ikke allerede deres Underhold herved? Det maatte da være Maalet at skaffe den arbejdende Borgerklasses Familiefædre, Kone og Børn Beskæftigelse, ligesom det maatte være samfundsnyttigt at faa opdyrket de ubebyggede Arealer i Byerne, idet der paa disse kunde avles Kartofler og Grøntsager. Denne nærliggende Tanke praktiseredes formodentlig først af alle

af Landgreve Carl af Hessen paa hans Gods Volkershausen, — i hvert Fald er det paa denne Greves Initiativ, at Foranstaltningen udførtes hos ham og siden blev videre udbredt.

Om Landgrevens Virksomhed meddeltes, at han i 1809 havde indrettet en Art Kolonier i 4 af Grevskabets Landsbyer med ca. 2000 Indbyggere. Han fordelte her 80 Ager Skov- og Hedegrund imellem 92 Familier, hvorfor disse efter et Friaars Forløb betalte 113 Gylden. Uagtet det var ufrugtbar Jord, havde disse Familier ved Flid og Anstrengelser i Løbet af 9 Aar bragt det dertil, at de forskellige Brugere ved denne deres Beskæftigelse var bleven i Stand til at skaffe Udkommet til sig selv og deres Familier.

Med dette Resultat som Baggrund anbefalede Fyrsten at indrette lignende Anlæg ved Smaabyer og Flækker, og først af alle Steder indrettedes i Forstaden Altstadt ved Slesvig By et lignende Anlæg, — dog var dette i højere Grad en Slags Havekoloni. Man begyndte her med en Tønde Land, a 320 Roder. Efter at Arealet paa Byens Bekostning var blevet indhegnet med en Jordvold, Busketplantning og Indgange, fordeltes det til 21 Familier, der stod overfor fuldstændig Forarmelse. Hver Familie fik lige meget, — nemlig saa meget, at der netop kunde lægges en Td. Kartofler derpaa. Der blev senere udfærdiget en Forskrift, og det gjordes Brugerne muligt at beholde Jorden gratis i 4 eller 5 Aar. Uagtet Jordstykket krævede et ikke ringe Arbejde i de første Aar, og at det udbødes ret sent paa Aaret, tegnede der sig dog mange, og det øde Jordstykke forvandlede snart til »et nyttigt Foretagende«.

Med denne gode Begyndelse som Baggrund rettede Landgreven, der mere og mere overbevistes om Sagens Rigtighed, en Henvendelse til Regeringen i København, og en under 30./5. 1821 til det slesvig-holstenske Cancelli stilet Skrivelse havde 16./6. s.

Aar til Svar, at Cancelliet finder, at det vil være heldigt, om Indretningen udvides til ogsaa at omfatte andre Byer, og at Landgreven uden Tvivl har skabt en ny væsentlig Fortjeneste for Hertugdømmerne.²⁾

Efter denne gode Anbefaling fra højere Vedkommendes Side lod Landgreven da ufærdige et Cirkulære til samtlige Byer og Flækker i Hertugdømmerne. Da dette Cirkulære efterfulgtes i saa vid Udstrækning, og da det derfor er grundlæggende for den kommende Tids Havekolonier, skal dette vigtige Dokument her gengives paa Originalsproget. Det findes saavel i Tønder som Aabenraa Bys Arkiver og lyder:

»Ueberzeugt, dass vorzüglich der Garten- und Feldbau eine sehr zweckmässige Beschäftigung und Unterstützung für Verarmte und Dürftige darbiete, wurden im v. J. der Stadt Schleswig von Mir die Mittel angegeben, welche auf diesem Wege zugleich ohne erhebliche Schwierigkeit und zu befürchtenden Kostenaufwand zur wesentlichen Erleichterung der Armenversorgung führen dürften. Wie hierauf nun auch schon eine Anzahl dürftiger Familien daselbst mit einigem Lande, welches jedoch, wäre Mir schon ganz gefolgt, nicht unter 40 Ruthen für jede ausgewiesen werden mögen, zum Anbau von Feldgemüsen versehen worden, ergeben näher die Anlagen und hat die Königl. Schlesw. Holst. Laub. Kanzeley, nach Inhalt Ihres es gebilliget, dass Veranstaltungen der Art sowohl in Schleswig erweitert, als in anderen Städten getroffen werden. Für diejenigen einzelnen Stadtkommunen, welche mit eigenthümlichen Ländereyen nicht versehen sind, möchte sich aber zu billigem Ankauf oder Mieth zweckdienlicher Landstücke schon Gelegenheit finden.

Se. Maist. der König interessieren Sich auch nicht wenig für diesen Gegenstand. —

Unter Beziehung hierauf gewärtige Ich denn auch jetzt, dass der Magistrat in pflichtmässig und gewissenhaft, dieser gemeinnützigen

Absicht baldthunlichst zu entsprechen sich angelegen seyn lasse und Mich hiernächst von dem in dieser Hinsicht Beschlossenen und Ausgeführten successive in Kentnis setze. —

Gottorff, den 25sten July 1821.

Carl zu Hessen/

G. v. Stemann.

An den Magistrat in«

(I Oversættelse:

»Overbevist om, at især Have- og Markdyrkning vilde være en meget formaalstjenlig Syssel og Hjælp for fattige og nødlidende, fik Byen Slesvig i Fjor af mig givet Anvisning paa Midler, som ad denne Vej turde føre til væsentlig Lettelse af Fattigforsørgelsen, oven i Købet uden synderlig Vanskelighed og uden at man behøvede at frygte for store Omkostninger. Hvorledes derefter nu ogsaa allerede et Antal trængende Familjer, dér er bleven forsynet med Jord til Dyrkning af Grøntsager — Jord, der dog efter min Mening ikke burde have været mindre end 40 Roder — vil ses af Bilagene. Og det kgl. Slesvig-Holst.-Lauenborgske Kancelli har ifølge sin Skrivelse bifaldet, at Foranstaltninger af den Art baade udvides i Slesvig og træffes i andre Byer. For de Bykommuner, der ikke har Landejendom, findes der vel Lejlighed til billigt Køb eller Leje af formaalstjenlige Stykker Land.

Hs. Majestæt Kongen interesserer sig heller ikke lidt for denne Sag.

I Henhold hertil venter jeg da nu ogsaa, at Magistraten i pligtskyldigt og samvittighedsfuldt lader sig være magtpaaliggende snarest muligt at tage sig af Udførelsen af denne almennyttige Hensigt og derefter holder mig underrettet om, hvad der i dette Øjemed efterhaanden sættes i Værk.

Gottorp, den 25. Juli 1821.

Carl af Hessen/

G. v. Stemann.

Til Magistraten i«)

Denne Skrivelse efterfulgtes af en under 18. Juli næste Aar udfærdiget Rundskrivelse, undertegnet af

Carl af Hessen og Stemann, meddelende, at Kongen under 9. April d. A. har udnævnt Medlem af den slesvig-holstenske Landkommission Justitsraad Otte, til sammen med en Kommission at undersøge, hvor og hvorledes Sagen om Anlæg af Havekolonier kan gennemføres, og han er bemyndiget til i de enkelte Byer at træde i Forbindelse med de vedkommende Myndigheder for at faa Sagen sat i Gang.²⁾ Allerede inden dette andet Cirkulære var udsendt, havde Byerne Oldesloe, Heiligenhafen og Ærøskøbing reageret, og i 1822 fulgte³⁾ Byerne Tønder, Frederiksstad, Flensborg, Rendsborg, Lyksborg, Krempe og Oldenburg, — i 1823 kom der yderligere følgende til: Haderslev, Tønning, Burg, Itzehoe og Neustadt (samt maaske Husum og Aabenraa⁴⁾), — i 1824 Ekernførde. Til en Oversigt over Sagen fra 1823 knytttes følgende Forhaabninger og Ønsker:⁵⁾

»Möge denn die seegensvolle Hand, welche die langsam, aber sicher reifende Saat des Guten mehr als ein halbes Jahrhundert hindurch unter uns ausstreute, noch lange wirksam bleiben! Möge die Gesinnung dankbarer Verehrung, welche durch die bereitwillige Ausführung dieser wohltätigen Unternehmung von Seiten der Stadtbehörden sich ausgesprochen hat, durch fernere unablässige Beförderung des Gemeinnützlichen und Guten den menschenfreundlichen Wünschen des tugendhaften Greises entgegenkommen und sein Beispiel nicht vergebens an die schönen Worte des frommen Sängers des »Messias« erinnern:

O, der Wonne, gute Thaten in vollen Scharen um uns hier zu erblicken. Sie folgen ernst uns nach in das ernste Gericht«.

(I Oversættelse:

»Gid saa den velsignelsesrige Haand, som i mere end et halvt Aarhundrede strøede det godes langsomt men sikkert modnende Sæd ud iblandt os, endnu længe maa være virksom! Gid den taknem-

melige Højagtelses Sindelag, som har fundet Udtryk i Bymyndighedernes beredvillige Udførelse af dette veldædige Foretagende ogsaa ved fremtidigt uafledeligt Fremme af det almennyttige og gode maa imødekomme den dydædle Oldings menneskevenlige Ønsker og hans Eksempel ikke forgæves minde om den fromme Sangers Ord i »Messias«:

O, hvilken Fryd, gode Gerninger om os at se i store Skarer! De følger for Alvor os efter til den alvorlige Dom.«)

Denne overstrømmende Hyldest giver sikkert et rigtigt Udtryk for den Tiltro, man viste Havekolonisagen, og den Evne man tillagde den i Retning af at være noget nær et Universalmiddel til at bringe Byerne ud af deres trange Kaar. Visse Kredse har sikkert overvurderet Sagen, men ved paa denne Maade at møde den bedste Sangbund, trivedes den dog godt, og den var sikkert Byerne og Flækkerne i Hertugdømmerne en god Hjælp i den kritiske Tid. Hvad der dyrkedes i Kolonierne, saa som almindelige Grøntsager, her og der lidt Frugtavl, og enkelte Steder ogsaa Cikorie, Kommen, Hør, Hamp samt Tobak og Farveplanter, maatte blive en virkelig Hjælp for dem, der ingen Midler havde at købe disse Varer for, og deres Smaahaver har sikkert dengang, som de ogsaa kan være det nu, været Brugerne en Kilde til megen Glæde og Gavn.

2. Udviklingen af de enkelte Byers Havekolonier i Sønderjylland.

I **A a b e n r a a** havde man den bedste Vilje til at udrette noget, men man naaede ikke ret vidt med at faa indrettet Have-Kolonier. Den Befuldmægtigede Justitsraad Otte havde under 1. Juli 1822 et Møde med Byens Tillidsmænd, og man kom paa dette til

det Resultat, at Byen ikke besad noget Land, der var tjenligt til »Gemüsegarten« eller til Dyrkning af Kartofler. Derimod nød Byen Græsningsret i Sønderskoven og Nørreskoven, denne var imod en aarlig Rekognition af 20 Rdlr. Cour. overladt den for bestandig, og man var villig til at lade udlægge til Haver et Stykke Græsningsland ved Nørreskoven, grænsende tæt op til Byen Kolstrup og saavel ved sin Beliggenhed som ved Jordens Beskaffenhed fortrinligt egnet til Havebrug; men Forstsvæsenets Til-ladelse maatte først indhentes. Hvis denne op-naaedes, vilde Byen endnu samme Efteraar begynde med Indhegningen og Inddigningen af Stykket og tilendebringe Arbejdet saa hurtigt som muligt. Man var ogsaa villig til at overlade de Familier, der maatte være villige til at bearbejde Landet, de dem tildelte Stykker Land i 10 Aar uden Afgift og der-efter imod billig Rekognition.

Det blev nu imidlertid ikke dette Stykke Land ved Nørreskoven og Kolstrup, der kom til at blive indrettet som Kolonihaver, men derimod et Stykke Land ved Hjelm Skov, antagelig det, man i 1790 havde faaet i Bytte for en Del af Græsningsretten i Sønderskoven, og som egentlig skulde benyttes til Skytteselskabets Skydninger.⁷⁾ Grunden til, at Haverne blev anlagte her og ikke ved Nørreskoven, har man ikke kunnet finde.⁷⁾ Og det varede meget længe, inden man naaede dertil. Der foreligger en Skrivelse fra Statholderen paa Gottorp (20/1 1825), hvori han beder om Oplysning om, hvad der er gjort for at indrette Urtehaver for de fattige, og hvorledes Sagen trives.⁸⁾ Paa dette maa man desværre svare temmeligt undvigende, og det fremgaar af Sagens Akter, at man først under 19. April 1828 er naaet dertil, at man har

Tilladelse til at udlægge 3 Tønder Land til Havekolonier, og først under 31. Januar 1829 har Land-

maaler D. Dietrichsen udfærdiget Kort m. m. over det Stykke, der skal benyttes, og endelig er der i 1831 udfærdiget Regulativ for Afbenyttelsen.⁶⁾

Dette Regulativ, der er dateret den 1. Marts 1831 og underskrevet af Schow, Frees, Lorentzen, Andresen og Davidsen, rummer følgende Hovedpunkter (efter Tysk):⁶⁾

1) Haverne er Byens Ejendom, og der er kun givet den nuværende Indehaver Brugsret til dem.

2) Enhver Bruger er forpligtet til at dyrke sin Lod med al Omhu og nødtørftigt at gøde den, at grave den tilstrækkelig dybt, og naar der er lagt Kartofler, at hakke og i det mindste een Gang at hyppe dem.

3) Skønt Jorden hovedsageligt er beregnet for Kartofler, staar det Brugerne frit at dyrke andre Have- og Gemyse-Arter, dog ikke Kornsorter som Boghvede, Byg, Havre, hvorimod det er tilladt at dyrke Hør.

4) Det er ikke tilladt at overlade sin Lod til andre.

5) Brugerne har deres Lod i fem Aar fra 1. Maj 1831 uden Afgift, — derefter skal der erlægges en forholdsmæssig Afgift, dog ikke over 1 Rdl. cour.

6) Enhver maa selv indhegne sin Lod, dog maa der ikke graves Grøfter eller opsættes Volde, men en Tjørnehæk. Ligeledes staar det Brugerne frit for at sætte en Laage for deres Andel.

7) Det er paa det strengeste forbudt at forgribe sig paa Naboernes og Meddeltagernes Frugter og Sager, — i modsat Fald udelukkes han. Desuden forpligtes Brugerne til at holde Haverne lukkede.

8) Det er ikke forbudt at optage tidlige Kartofler før Høst, dog maa det meldes forud, og kun det dertil bestemte Jordstykke maa opgraves. Benyttes her til Børn, er det Forældrenes og de Paarørendes Pligt at tage sig i Agt for, at Børnene ikke forgriber sig paa anden Mands Ejendom.

9) Det staar Brugerne frit for at bearbejde deres Lod ved deres egne eller fremmede Børn, dog maa disse da ikke mangle Kræfter dertil eller savne Anvisning.

10) Dersom en Bruger, efter tre Gange at være bleven tilsagt til at gøre et Arbejde, der skal udføres paa hans Lod, ikke besørger dette, mister han sin Ret til Jorden og kan ikke fordre Erstatning for det mistede.

11) Enhver Bruger maa lave sig Indgang til sin Lod fra den anlagte Fodsti, og han maa ikke gaa over anden Mands Areal.

12) Dersom Brugerne kan enes om Fællesindhegning, staar dette dem frit for, blot maa de ikke krænke Tredjemands Ret.

13) Enhver Bruger er pligtig i egen Interesse at rette sig efter Reglementet under Tab af sin Andel.

14) Den flittige, stræbsomme og bemærkelsesværdige Bruger kan vente at komme til at konkurrere om en Belønning.

Under disse Vedtægter meldte sig da en hel Del Fattige for at faa Haver udlagt, og 1833 bestod Kolonien ved Hjelm af 39 Haver. Der opsattes i dette Aar en Oversigt over, hvad der er avlet, hvor meget der er avlet, og hvem der har dyrket de forskellige Haver.

Af denne Oversigt fremgaar det, at de 39 Have-
dyrkere har avlet 376 Td. 5 Sk. Vinterkartofler, 19 Td.
6 Sk. tidlige Kartofler, 11 Td. 2 Sk. Kaalrabi, 7 Td. 2
Sk. Gulerødder, 1336 St. Hvidkaal, 3880 Grønkaal,
samt en Del Rødbeder, Løg og Persille til en samlet
Værdi af 890 Mk. 10 Sk. Cour.

Kolonien inspiceredes efter Borgmesterens Ordre
i 1837 af de deputerede Borgere Dethlefsen og Lüders,
— uden at der dog foreligger nogen Anmærkning el-
ler Beretning om denne.⁶⁾ Kolonien var paa 780 Ro-
der,¹⁰⁾ (ca. $\frac{3}{4}$ ha.).

Have-Kolonien ved Hjelm hører til de faa Ko-
lonier fra denne Tid, som er gaaet over i det nye
Aarhundrede. Den eksisterer den Dag i Dag i om-
trent samme Omfang og med omtrent det samme An-
tal Brugere. Den er nu⁸⁾ 5,0530 ha stor og er inddelt
i 77 Parceller af Størrelse fra 400 til 500 m². Disse
udlejes nu som da for en mindre Leje, men mens det
tidligere var Fattige, de udlejedes til, er det nu
mindre b e m i d l e d e. Reglementet bruges ikke
mere, men Haverne staar under Opsyn og Admini-
stration af Aabenraa Kommunes Kolonihaveudvalg.
De inspiceres hver Fredag Eftermiddag i Sommer-
halvaaret af dette Udvalgs Medlemmer. Lejerne el-
ler disses Stedfortrædere maa da være tilstede. For-
uden disse Haver ejer Kommunen ogsaa Koloniha-
ver paa Lindsnakke, ved Lindbjerg, ved Tønder-
landevej samt ved Svinget, disse Haver er dog af
nyere Dato og ikke af samme Art som den ved
Hjelm.⁵⁾

Om denne fortælles der bl. a.⁹⁾ at Bedstefaderen
til gamle Marius Nielsen i Vestergade, Gartner An-
ders Nielsen, som en af de første Dyrkere i Modsæt-
ning til de øvrige Brugere gav sig til at plante

Frugttræer, og et af disse Frugttræer skal den Dag i Dag eksistere og giver i visse Aar sin Ejer over 1000 Pd. gode Æbler.

F l e n s b o r g By anlagde endnu før Aabenraa og formentlig straks efter Opfordringen fra Landgreven sin Koloni paa to indhegnede Pladser i St. Maria Marken, der var 8 Td. L. og 2 Skp.¹⁰⁾ Her plantedes der Pile til Hegn. Arealerne deltes i 43 Parceller, som alle besaaedes og dyrkedes med Kaal, Kartoffler o. l. samt Blomster og Frugt. Det anføres et Steds, at der i Aaret 1822 var 8 Familier, der havde benyttet sig af Tilbudet om at faa Haver.¹²⁾ Kolonien udvide- des imidlertid i 1831 med et Stykke af St. Nikolaj Marken, der var lejet for 6 Aar til en Pris af 15 Sk. C. aarlig.¹⁰⁾ Det var her Hensigten at udlægge 58 Haver og »besaa« disse med Kartoffler, Hør og «Grønt»¹⁰⁾; men der maa sikkert have været endnu flere Familier i den første Koloni, — i hvert Fald opgives Antallet af Parceller i dette Aar til 140.¹³⁾ Ko- lonien var under Opsigt af Fattigforstanderne, og den bearbejdedes af lige saa mange Familier, som der var Parceller. Jorden blev frataget de mindre flittige og derefter blev den overgivet til de mere flittige.¹³⁾

Om H u s u m's Havekoloni vides intet ud over, at den i 1826 var 380 Roder stor.¹⁰⁾

Fra H a d e r s l e v er der ingen Opgivelse før 1826,¹⁰⁾ og da hedder det, at den Jord, der er udlagt til de Fattige er meget god, og de derpaa plantede Vækster trives Aar for Aar bedre, ligesom ogsaa Jor- den bliver rensat bedre. De 24 Familier, som har Jorden, har i 1824 produceret forskellige Produkter, hvoraf $4\frac{1}{2}$ Lispund Hør, $100\frac{3}{4}$ Tdr. Kartoffler, 290 Stkr. Hvidkaal og Grønkaal samt andre Havevækster til 14 Mrk. 14 Sk. C. Alt det avlede er ansat til en Værdi af 68 Rdlr. 15 Sk. C.¹⁰⁾

Slesvig. Om denne Bys første Havekoloni foreligger der en Række Akter, der giver Oplysning om Koloniens Oprettelse.⁷⁾ Disse er alle mangfoldiggjort og blev i sin Tid fremsendt til Fattigdirektionerne i Hertugdømmernes Købstæder og Flækker sammen med Opfordringen til at lade indrette Have efter det slesvigske Forbillede. De kendes saaledes bl. a. fra Aabenraa, Tønder og Ærøskøbings Arkiver, hvorfra disse Optegnelser er hentet.

Af dette fremgaar det, at Borgmester Dumreicher traadte i Forbindelse med Medlem af den kongelige Landkommission Justitsraad Otte, Politimester Jessen og tre andre Herrer ved Navn Wiecke, Bentruer og Röhss samt de Deputerede Borgere Jacobsen og Höber. Efter at den deputerede Jacobsen derefter havde faaet udpeget det Stykke Jord, der var beregnet for de Fattiges Havedyrkning, langs Vejen, lod man Stykket afdele, saa det ved Udløbet af April Maaned kunde tages i Brug, og det besigtigedes af de ovennævnte Medlemmer af Magistraten og Collegiet.

Man fandt Indhegningen af dette Jordstykke tilfredsstillende udført (hegnet med Hvidtjørn), og det hele var af Landinspektør With inddelt i 21 Have af omtrent 16 Roders Størrelse; heraf var 15 bestemt for Fattige i Altstadt, 6 til fattige Familier ved Toldvæsenet. Da disse Arbejdere ikke straks overtog alle de for de 15 fattige Familier bestemte Stykker, blev det besluttet at overdrage de overflødige til de Fattige ved Tolden, mens 6 tilbageblevne Lodder administreredes af Jessen. Da nu det sydlige Stykke viste sig mere frugtbart end det nordlige, bl. a. fordi det nyligt havde faaet Gødning, saa blev Parcellerne 1—13 udlejet paa 4 Aar, men Parcellerne 14—21 udlejet paa 5 Aar.

Dernæst kaldte Borgmester Dumreicher de interesserede sammen og gjorde dem bekendt med, at Overopsigten var givet til Justitsraad Otte, og at denne vilde opsætte et Regulativ; han formanede dem til at følge dette, at være venlige imod hinanden, arbejdsomt og flittigt at søge at glæde Landgreven og Statholderen, ligesom denne vilde glæde de flittige med en Opmærksomhed. Efter at Jorden var behandlet af forskellige og inddelt i de 21 Parceller, var den den 2. Maj saavidt rede, at de fattige kunde tage fat paa Dyrkningen.

Regulativet, som var fastsat for denne Koloni, er i det væsentlige det samme som i Aabenraa.

Det fornævnte Antal synes hurtigt at blive forøget til 26¹⁰⁾ Familier, der disponerede over 440 Roder, og disse havde kostet Byen 160 Rdlr. Fordelingen af Lodderne var sket ved Lodtrækning, og det berettes fra 1821, at alle Brugerne »have arbejdet flittigt«. ¹⁰⁾

For de følgende Aar forøgedes Antallet af Parceller og Familier, saa der f. Eks. i 1822 var 31 Familier.⁹⁾ I 1822 udlejedes derfor yderligere et Stykke Jord, der inddeltes i 18 Parceller med ca. 40 Roder i hver, altsaa ialt 2 Td. 1 Skp. 12 Roder. Der anvendtes 240 Rdlr. til Forbedring deraf. 1823 udlejedes yderligere 11 Parceller med ca. 25 Roder i hver; men da »Antallet af trængende Subjekter stedse aftog, standsedes med videre Uddeling«, — dog var i 1824 et Stykke af Bymarken ca. 80 Roder overladt Dyrlæge Rahlfs til Plantning af Lægeurter mod en Afgift af 2 Rdlr. 12 Sk. C., — men dette var jo en anden Slags Havedyrkning.¹⁰⁾ Der var i Slesvig By i 1826 udlagt rigelig ialt 1,400 □ Roder.¹⁰⁾ Kolonien bestod en Aarrække, og da man omkring 50-erne skulde eks-

propriere Jord til den nye Jernbane, omtales det, at »Haverne bag Frederiksberg vare af Smaakaarsfolk ved Behandling med Spæden og stærk Gødning bragte i saa høj Kultur, at Haveprodukterne gennem Salget ikke alene indenbys, men over Jernbanen til Hamborg-Altona, udbragtes til Priser, der bevirkede, at slige Arealer forrentede store Summer.«¹⁴⁾

Om S ø n d e r b o r g s Frihaver er der fortalt i forrige Artikel (Sønderj. Aa. 1929 S. 109). Der skal blot her anføres, at Kolonien maaske har eksisteret fra 1823, men vistnok allerede er forsvunden i 1830 eller 1831.¹⁰⁾ De Havekolonier, som oprettedes i 70-erne og senere hen, har næppe hørt til Fattigvæsenet.

Om T ø n d e r s Frihaver foreligger der omfangsrige Oplysninger,¹¹⁾ og der skal af disse meddeles følgende Uddrag.

Efter at have modtaget Statholderens Opfordring til Anlæggelse af Havekolonier svarede man tilbage som følger (oversat):

»Som bekendt bliver der aarligt avlet en overordentlig Mængde Havevækster af alle Slags af Indbyggerne i den os nærliggende Landsby Sæd, og ikke alene bliver de dagligt udbudt her til Spotpris, men i mange hundrede Tønder bliver Overskudet ført til Flensborg, Aabenraa, Bredsted og Landet deromkring, ja endog til Haderslev, Husum og Øen Før. Hele Sommeren igennem har vor Byes Borgere i Formiddagstimerne Møje med at holde sig de Kvinder og Børn fra Livet, som i Mængde strømmer til for at sælge og af hvilke mange ikke saa let lader sig afvise, men ved deres ivrige Umage for at skaffe deres Varer Afsætning undertiden bliver lige saa besværlige som Tiggere. Kartoffler bliver ganske vist ikke dyrket synderlig meget i denne By heller ikke her paa Stedet, thi Jorden her giver ikke de bedste; men hvad vi behøver faar vi — i udmærket Kvalitet — daglig tilført fra de tilgrænsende Marskegne, og det til en Pris, der er mere end billig. Er August

Maaned forbi, kommer Baadladninger til Byen, og fra denne Tid til over Maj Maaned har Hvermand dagligt Lejlighed til, uden at behøve at købe Vinterforraad, dersom han ikke vil dette, at købe en Tønde til 16 Sk. cour. Det har endog været Tilfældet, at disse har været udbudt til 12 Sk. uden at have fundet Aftagere. Desuden tilbyder Marskbonden, for en stor Del uden Held, Land til Dyrkning og mere end Halvdelen af Udbyttet, blot for at gøre det daglige Arbejde. Under saadanne Omstændigheder bliver det meget let for vore Fattige at forsyne deres Bord til Overflod med Kartofler. Dette foranlediger os til at tro og antage, at det vil være vanskeligt at bevæge de herværende Fattige til at dyrke et Stykke Land. Desuden har vi ved en Gennemgang af Fortegnelsen over dem, som faar Understøttelse af Fattiggassen, og hvis Antal — de underholdte Børn ikke medregnet — er over hundrede — næppe kunnet finde 6 arbejdsdygtige, og om disse er det ikke en Gang til at afgøre, hvorvidt de er kvalificeret dertil, og selv naar de er det, om de godvilligt vil antage et Tilbud af denne Art som fordelagtigt for dem. . . .

Skulde det nu vise sig, at de Vanskeligheder for pligtmæssig øjeblikkelig Udførelse af dette Anlægs uniskendelige ædle Formaal, som vi under vore Overvejelser er stødt paa og ovenstaaende har anført, ikke har tilstrækkelig Grund eller at vi har ladet os vildlede af falske Anskuelser om denne Sag, saa har vi endnu at bemærke, at det Land, vor Bykommune ejer ikke synes passende til den paatænkte Dyrkning. Den bestaar nemlig af højtliggende, sandet Jord, som især i tørre Aar er ufrugtbar, og som kun vilde udtørres endnu værre, naar den blev godt gødet. Dog vilde der let blive Raad til at leje et dertil passende Stykke Land.

Tønder, d. 28. Aug. 1821.«

De fremsatte Betæneligheder maa imidlertid til Slut være bleven overvunden ved fortsatte Skrivelser fra Statholderen, og i 1822 blev et Stykke Jord ved Fattigvæsenets Foranstaltning udlejet til Havedyrkning. Det blev indgrøftet pløjet, samt inddelt i Parceller paa 20 Roder, hvorefter Fattigkommissionen opfordrede alle til at melde sig. Der meldte

sig midlertid kun 4, og disse fik hver en Parcel paa ca. 20 Roder. Det øvrige besaaedes for kommunal Regning med Kartofler.¹⁰⁾

Foretagendet var nu sat i Gang, og det lykkedes efterhaanden at skaffe mere Interesse for Sagen.¹¹⁾ Der berettes om Sagens Gang følgende:¹¹⁾

»Paa Foranledning af et højere Statholderreskript af 25. Juli 1821 blev, saaledes som det er den høje Magistrat bekendt, i Foraaret 1822 et Stykke Jord, hvor de herværende Beboere tidligere havde gravet Sand, jævnet og fordelt blandt de trængende efter at det var sat i Stand til at dyrke Havesager paa, ind delt i 9 lige store Dele, hver 20 Kvadratroder stor, og et Regulativ af følgende Indhold opsat for Modtagerne.

Endskønt nu det udlagte, med Grøfter indhegnede Jordstykke, ikke alene med Omhu var sat i Stand, men ogsaa havde ligget brak i flere Aar, og det altsaa med Sikkerhed kunde antages, at Arbejdet med dette kunde blive vellønnende, saa meldte der sig dog kun 6 trængende Familiefædre for at prøve det. De øvrige Arealer blev derfor for Kommunens Regning udlagt med Kartofler.

I det første Aar blev der af hver Dyrker avlet mellem 4 og 6 Tdr. Kartofler og mellem 50 og 100 Stk. Hvidkaalshoveder foruden flere Slags Rødder. Kartoflerne og Hvidkaalen var ganske vist kun smaa af Vækst, men til Gengæld af ganske særlig Godhed, hvilket havde tilfølge, at Dyrkerne bødes op imod det dobbelte af, hvad de kunde købes til i Mængde paa Torvet og ved Skibsbroen, særligt af Kartofler. Dette tilskyndede i Foraaret 1823 flere Trængende til at blive ivrige for at faa et Stykke, og derfor blev det forrige Aar tiloversblevne Jordstykke, som man den Gang ikke havde kunnet finde Libhavere til, hverken ved Forestillinger eller Overtalelse, nu modtaget med Tak.

I dette Aar blev det forrige Aar af Brugerne benyttede Stykke gødet, og alle Arealerne blev indhegnet med levende Hegn.

Udbyttet blev tilsammen 39 Tønder Kartofler, cirka 300 Stk. Hvidkaalshoveder, 4 Tønder Gulerødder, 1 Tønde Roer, foruden en Del Ærter, Bønner og forskellige Slags Køkkenurter.

I Aaret 1824 blev endnu 3 Stykker Jord, hver 20 Kvadratroder stor, udmaalt og fordelt til Trængende, som allerede havde meldt sig dertil. Der blev straks begyndt med Indhegning og Bearbejdelse af disse Stykker Jord. Da nogle af de tidligere Brugere ikke havde bearbejdet deres Del saaledes, som det var en Betingelse for at beholde Jorden, — de undskyldte sig med, at Arealet var dem for stort, da de kun kunde benytte det i deres Fritid, eftersom det ikke kunde lønne sig at forsømme Arbejdet og miste Fortjenesten deraf, — saa blev nogle af de 20 Roder store Stykker delt og overladt tvende til Bearbejdelse. Derimod blev en Skrædder, som man allerede i det første Aar havde set gennem Fingre med, frataget sin yderst forsømte og kun tildels bearbejdede Del, og denne blev overladt en anden. Uvanthed til sværere Arbejde hos en saadan Haandværker, hvis Hænder bliver ømme og uduelige til at sy, eller som her maaske ogsaa paa Grund af tiltagende Alder ikke har Kræfter nok, er Undskyldningen, thi paa den gode Vilje manglede det ikke.

Særligt er der to Brugere, som paa Grund af deres Flid og den Omhu, hvormed de har bearbejdet den dem tildelte Lod, fortjener at anføres. Det er Dag-lejer Rasmus Petersen og den forhenværende Fat-tigfoged Janne Jacobsen. Sidstnævnte har i dette Aar (1825) været hindret af Sygdom, og er det derved fuldkommen undskyldeligt, at han i dette Aar ikke fortjener Lov, men Dadel.

I Aaret 1824 har Udbyttet været: 40 Tønder Kar-tofler, rigeligt 400 Stk. Hvidkaalshoveder, en ikke ubetydelig Mængde Grønkaal, noget over en Tønde Gulerødder, endvidere: Ærter, Bønner, Kaalrabi, Radiser, Ræddiker og forskellige Arter Suppeurter.

De fleste af Avlerne har gjort noget af Avlen i Penge, da det der gror paa dette Stykke Land paa Grund af sin Godhed og Finhed bliver godt betalt, som allerede nævnt.

Naar Sandet paa dette Stykke Land bliver udgra-vet, kan endnu flere trængende blive hjulpen dermed, ligesom der til næstkommende Aar atter kan ud-lægges 2 Stykker a 20 Kvadratroder, dersom der mel-der sig Libhavere dertil.

Da flere af Brugerne sidste Høst har forbedret Jorden med Gødning med efter deres Omstændighe-

der betydelige Omkostninger, saa staar nu Sagerne i det ønskede Flor og vil lønne det udførte Arbejde vel. Hegnet vokser daarligt, saaledes som det paa vore Egne overhovedet er Tilfældet med Buskadser. Ved Tyveri foraarsages der ogsaa Dyrkerne Skade, saaledes ogsaa allerede i dette Aar.

Fortiden bearbejder de i hoslagte Fortegnelse nævnte 15 Brugere deres 240 Kvadratoeder store Areal.

At dette Anlæg fortsat maa trives og vokse ved Brugernes Flid, tilskynde andre til Efterligning, lønne dem med rigelig Frugt og derved yde de fattige en til sin Tid ikke ubetydelig Hjælp, det haaber og ønsker enhver, der ikke er helt ligegyldig overfor Medborgernes Vel — ogsaa for at dette Forsøg, der ogsaa her efter høj Tilskyndelse er bleven gjort for at lindre Savnet saa meget som muligt, helt maa komme til at svare til den høje Stifters saa veldædige Formaal.

Tønder, den 4. Juli 1825.

J. Kramer,
f. T. Fattigforstander.

Fortegnelsen over Kolonisterne lød saaledes:

1. Rasmus Petersen, Daglejer	20
2. Janne Jacobsen, fhv. Udraaber og Fattigfoged	20
3. Gottl. Jurgewitz, Daglejer	10
4. Rasmus Thomsen, Daglejer og Murer	10
5. Jacob Aggerøy, Murér og Daglejer	20
6. Johannes Jacobsen, Daglejer	20
7. Andr. Callesen, Enke og Søn, sidstn. Daglejer	20
8. Andr. Todsén. Sko-Klodsemager og Daglejer	10
9. Peter Johannsen, Skomager	10
10. Joachim Friedr. Laband, Sko-Klodsemager og Daglejer	20
11. Sivert Jønsen, Skrædder	20
12. Jesz Lauritzen, Daglejer	10
13. Thule Petersen, Daglejer	10
14. Hindr. Hagge, Cigarfabrikant og Høker	20
15. Hindr. Hindrichsen, Hattémager	20

240

Tønder, den 2. Juli 1825.

J. Kramer,
f. T. Fattigforstander.

Om denne Koloni forligger der Beretninger fra flere af de følgende Aar.¹¹⁾ Af dette fremgaar det bl. a. fra 1827, at der i dette Aar har været 16 Familier. Man har atter forsøgt at indhegne med levende Hegn, men uden Held. Der er avlet 700 Stk. Hvidkaal, 42 Tdr. 6 Skp. Kartoffler, et betydeligt Antal Grønkaal, og en Del Ærter, Bønner, Rødder etc. I det store og hele modtager de Fattige denne Understøttelse med Tak til den høje Stifter.

For 1830 hedder det, at 21 Familier har haft Haver, dog har nogle ikke gjort sig Umage med at dyrke Jorden, men har ladet den ligge ubenyttet. Der har heller ikke da været nogen Fremgang med at indhegne med levende Hegn. Jorden er nu 300 Kvadrat-roder stor, og der avledes 43 Tdr. Kartoffler, 600 Stk. Hvidkaal m. m. 1831 er der 16 Familier, 1832 22, 1837 17, og med saaledes vekslende Antal Parceller, eksisterer Kolonien endnu i en Aarrække. Her som der kommer man imidlertid efterhaanden ind paa andre Metoder saavel til at yde Fattighjælp som at dyrke Haver i Kolonier. I hvert Fald var det første tilligemed svigtende Interesse saavel hos Brugere som Forstandere etc. Aarsagen til, at Fattigvæsenet til sin Tid atter opgav denne Indretning, og i 1861 lejede man Fattigvæsenets Jord ved Kirkegaarden og Chausseen ud til Ølbrygger Johan Peter Paulsen,¹¹⁾ og dermed ophører Kolonien af Fattighaver at eksistere. Ogsaa for denne Koloni har der været fastsat et Regulativ, der dog ikke væsentligt afviger fra de foran anførte.

Ærøskøbing, der dengang hørte til Hertugdømmet Slesvig, havde straks efter Opfordring indrettet sin Koloni.¹⁰⁾ Jorden laa i Mosen og lejedes for 10 Aar formedelst 64 Rdlr. Der meldte sig 20 Fami-

lier, og Magistraten udsatte i Præmie til de flittige en Spade eller en Vandkande. I Regulativet anføres, at der bl. a. gerne maa dyrkes Sennep og Kommen,¹⁵⁾ — hvilken sidste var meget brugt paa Øen.¹⁶⁾ Denne Koloni nævnes endnu i 1834.¹⁷⁾

3. Virkninger og Resultater.

Af de foregaaende Beretninger fra de enkelte Byer er det godtgjort, at disse Kolonier har haft en ikke ringe Betydning for de Fattige, og baade som en Hjælp til disse og som en Spore til videre Fremgang for Havebruget maa det paaskønnes, at de blev indrettet. At ikke mindst Datiden forstod, hvilken Hjælp der kunde ligge i det, fremgaar af, at der i Aaret 1826 var udlagt 3795 Roder eller 15 Td. 4 Skp. Land, fordelt paa 158 Familier¹⁰⁾ i Hertugdømmet Slesvigs Byer. Allermest paaskønnedes det maaske dog fra oven, hvor man saa en Udvej fra Fattigdomsuføret for mange Familier, hvem man ellers ikke ret vel kunde hjælpe, og fire Aar efter, at Kolonien i Slesvig var startet, sendte Kongen da følgende Skrivelse til det danske Cancelli:¹⁰⁾

»Da de Hauge-Kolonier for Fattige, som i de senere Aar har indrettedes ved flere Kjøbstæder i vore Hertugdømmer ere fundne meget hensigtssvarende, saa ville Vi allernaadigst have Vort Cancellie paalagt at vedlægge allerunderdanigst Betænkning om ikke lignende Anlæg ogsaa kunde være at antage i Vort Kongerige. Hvorfor vi foreløbig ville gjøre Cancelliet opmærksom paa, at Hensigten med disse Hauge-Kolonier ingensteds er eller kan være, at Fattige i Kjøbstæderne derved skulde forskaffes fuld Underhold, men allene at gifte Haandværkere og andre uformuende Familiefædre kunne gives Lejlighed til ved deres Kone og Børns Hjælp at vinde Bidrag til deres Underhold.

Kiøbenhavn, 13. Maj 1825.

Friederich«.

Cancelliet afgav sin Betænkning, i høj Grad til Gunst for Sagen, og under 26. 3. 1826 udsendtes den omfattende Opfordring til alle Kongerigets Købstæder om Igangsættelse af disse Foretagender, saaledes som det er anført tidligere.¹⁾ Sagen tog ogsaa i Kongeriget et betydeligt Omfang, og en Række Byer havde en Tid lang store Kolonier.¹⁶⁾

Saa vel i Kongeriget som i Hertugdømmerne var den Tid, da disse Kolonier oprettedes, som anført i Indledningen, saare vanskelig i økonomisk Henseende. Blot faa Aar efter, nemlig fra 1830 og videre frem, var den betydeligt bedre, idet de gode Kornpriser da skabte bedre Kaar for saa mange. Skønt Interessen for disse Havekolonier i vissé Tilfælde har holdt sig til vore Dage, og f. Eks. flere Byer i Kongeriget ligesom Aabenraa har sine »Frihaver«, saaledes, som de ofte benævnes, er Tiden dog gaaet dette Foretagende imod, — dels naturligvis paa Grund af den ringere Grad af Fattigdom, dels andre Understøttelsesmetoder, dels endvidere den billige Adgang til at faa Haver uden om Fattigvæsenet. Der oprettedes derfor ikke nye Kolonier i Slutningen af forrige Aarhundrede efter dette Mønster (bortset fra en Efternøler i Løgstør og enkelte stedfortrædende Anlæg i Aarhus m. fl. Byer),¹⁸⁾ og det er ikke at vente, at der i vor Tid vil blive indrettet Frihaver. Havesagens Fremgang ligger ikke i denne Form for Fattighjælp, og Fattighjælpen paa sin Side er mere populær og mere brugt i anden Form, eller er afløst af anden Hjælp. »Frihaverne« var et smukt Udslag af en anden Tids Tankegang end vor, og de virkede paa en smuk og heldig Maade.

Ogsaa som noget helt andet, nemlig som Moder for Alverdens Havekolonier, maa disse Hertugdøm-

mernes beskedne Fattighaver ses, og saadan set er det ganske umuligt at maale deres Betydning i Penge eller aandelige Værdier. Sagen ligger her saaledes, at der paa den Tid, da Havekolonierne oprettedes i Hertugdømmerne, ikke eksisterede andre saadanne Kolonier i Europa, bortset fra et enkelt Tilfælde i Frankrig, hvor en Fabrik havde anlagt en saadan for Arbejderne.¹⁹⁾ Ganske uden Forbindelse med denne, men i Tilslutning til de hertugelige, indrettedes der ca. 1830 i Leipzig ved kommunal Foranstaltning Havekolonier, og i denne By blev det senere den bekendte Læge Dr. Schreber, der tog sig af Sagen, og hvis Navn er uløseligt knyttet til Smaahavebevægelsen i Tyskland. (»Schrebergärten«²⁰⁾). Den tyske Havekoloni er saaledes fostret af Kolonierne ved Slesvig, Flensborg og Kiel m. fl. Byer,²⁰⁾ og fra dette Land bredte Bevægelsen sig til Østerrig, siden er den ogsaa kommen til Frankrig, Holland og England og direkte fra Danmark udbredt over de øvrige skandinaviske Lande. Danmarks Værdighed som Kolonihavesagens Moderland er anerkendt, og det hævder sig som saadan stadig smukt i alle Retninger. Begyndelsen til Moder-værdigheden var ringe, idet den begyndte med Fattigdommen. Nu er den af en anden Art og dengang som nu Eksemplet for andre.

Teksthenvisninger:

¹⁾ Sønderjydske Aarbøger 1927 S. 183 ff.

²⁾ Ifølge Justitsraad Otte i Slesvig; geng. efter »Neue schl. holst. laub. Provizial Berichte«, 1821, Hefte 6 S. 24 ff.

³⁾ Iflg. Skrivelse fra det preussiske Statsarkiv i Kiel, Journ. Nr. 1126 af 19. Septbr. 1927 til Johannes Tholle.

⁴⁾ Neue schl. holst. laub. Prov. Berichte, 1823, Hefte 4 S. 66 ff.

- ⁵⁾ Sammesteds.
- ⁶⁾ Acta der Stadt Apenrade betreffend die Armengärten bei dem . . Jelm; Volumem vom 18. Juni 1822. Aabenraa Magistrats Arkiv.
- ⁷⁾ Iflg. Skrivelse fra Hr. Arkivar Frode Gribsvad. Skrivelse af 26. 8. 1927 til Johannes Tholle.
- ⁸⁾ Iflg. Skrivelse fra Aabenraa Magistrat af 28. 9. 1927 til Johannes Tholle.
- ⁹⁾ Iflg. et udateret Ud klip af »Hejmdal«.
- ¹⁰⁾ Danske Cancelli, 2. Departement, Bilag til Brevbogen Nr. 617 af 1826, Nr. 2636—40 af 20. 8. 1828 m. m. Rigsarkivet. Se ogsaa Kollegialtidende f. disse Aar.
- ¹¹⁾ Akten der Armenverwaltung die Armengärten betreffend, 1821—22, Tønder Magistrats Arkiv.
- ¹²⁾ Neue schl. holst. laub. Provinzial Berichte 1822 Hefte 4 S. 38 ff.
- ¹³⁾ Sammesteds 1831 S. 358.
- ¹⁴⁾ Sønderjydske Aarbøger 1906 S. 281.
- ¹⁵⁾ De Deputeredes Protocol for Ærøskøbing, Landsarkivet i Odense.
- ¹⁶⁾ Se nærmere »Svendborg Amt« 1926 S. 90 ff.
- ¹⁷⁾ Hubertz: Beskrivelse over Ærø, 1834.
- ¹⁸⁾ Om Kolonihavesagens Udvikling i Danmark, se yderligere Forfatterens Artikel i »Havekunst« 1929 Hefte 1—2.
- ¹⁹⁾ Iflg. Regeringsraad Otto Albrecht, Berlin; se »Dansk Have-Tidende 1926 S. 106 ff.
- ²⁰⁾ Meddelelser udsendt af Dansk Byplanlaboratorium, Nr. 1 Febr. 1926.

